

ATATÜRK DÖNEMİ (1923-1938) TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ VE SADABAD PAKTI

İbrahim Erdal*

Özet

Bölgesel bir güvenlik bloğu oluşturmak ve sınırlarının bütünlüğünü korumak, Atatürk döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli politikası haline gelmiştir. Bu amaçla sınır komşuları ile ilişkilerin geliştirilmesine özen gösterilmiş sorunların karşılıklı çözülmesi için antlaşmalar yapılmıştır. İran ile ilişkilerde en önemli sorun sınırların belirsizliği ve aşiretlerin faaliyetleri olmuştur. Bu makalede iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimi ve Doğu Pakti da denilen Sadabad Paktının oluşumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, Sadabad, Rıza Şah, Aşiretler

Abstract

Creating a regional security bloc and maintain the integrity of the boundaries became an important policy of the Republic of Turkey during the time of Ataturk. For this purpose, Turkey made treaties to solve problems and improved relations with her neighbors. Uncertainty of the borders and activities of the tribes were the most important issues in relations with Iran. In this article, developments in two states' relations and the Sadabad Pact, which is also called as the Eastern Pact, were studied.

Key Words: Iran, Turkey, Sadabad, Rıza Shah, Tribes

GİRİŞ

Milli mücadele döneminden itibaren en önemli mücadele sahası uluslararası ilişkilerde olmuştur. Ordular üzerinden milli misak sınırlarını kısmen de olsa tamamlayan Türkiye, Lozan sonrasına bıraktığı konuların çözümünde diplomasi mücadelesi verdiği gibi aynı zamanda olası bir bölgesel savaş durumunda hâlihazırdaki sınırlarının güvenliğini teminat altına almaya da çaba göstermiştir. Bu sebeple önce sınır komşularıyla olan sorunları çözme gayreti içinde olmuştur. Ancak Irak ve İran'ın özellikle İngiltere hegemonyasında olması bu sorunların uzun yıllara yayılmasına sebep olmuş, ancak bu ülkeler bağımsızlık sürecine girdikten sonra sorunlar üzerine değinilebilmiştir.

I. Dünya Savaşı sonunda Rusya'da Bolşevik ihtilali çıkması üzerine 1907 yılında İngiltere ile Rusya arasında yapılan gizli antlaşma geçerliliğini yitirmiş (Armaoğlu1995; 208; Mansfield 1975;108, Saray1999) İngiltere, İran'daki çıkarlarını korumak ve buna süreklilik kazandırmak amacıyla bölgeyi kendi etki sa-

* Yrd. Doç. Dr. Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, YOZGAT, ibrahim.erdal@bozok.edu.tr

hasında bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası İran'da savaşın etkisiyle mevcut siyasi, sosyal bölünmeler daha da artmış, bölge tam bir karışıklık ve istikrarsızlık içinde kalmıştır. Ülkenin her tarafında birbirinden bağımsız hareket eden gruplar savaş sonrası işgalci güçlerin boşalttıkları yerlerdeki iktidar boşluğunu doldurmak için harekete geçmişlerdir.

Anadolu'daki milli mücadele döneminde İngilizlerin, 9 Ağustos 1919 Antlaşmasıyla İran'a, Sevr antlaşmasıyla da Türkiye'ye müdahale etme ve nüfuzu altına alma çabaları Türklerle İranlıları aynı safa çekmiş ve birbirlerine yakınlaştırmıştır. Bu mücadele refleksinden dolayı hem Türkiye'de hem de İran'da milliyetçi bir altyapı oluşmuştur. İran'ın İngiltere baskısı altında karşılaştığı durum Anadolu'da milli mücadele taraftarı basın tarafından dikkatle izlenmiştir. 1920 yılında Türkiye'de yeni bir rejimin temelleri atılmış, aynı şekilde İran'da da 1921 yılında Rıza Han, yeni bir rejime geçiş süreci başlatmıştır. Bu iki rejimin Batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus devlet yaratmak gibi amaçları da ortaklık göstermiştir. Bu sebeple hem resmi ideolojilerin hem de iç ve dış düşmanların benzerliği, yeni rejimlerin birbirine bakışını olumlu kılmıştır. Tarihsel ve sosyo-ekonomik nedenlerle İran'ın aşması gereken engeller Türkiye'nin önündeki engellere göre zorlu olmuştur. Bu da Türkiye'de yaşanan değişim süreci İran için psikolojik destek olmuş Rıza Han ülkesinde benzer reformlar yapmaya çalışmıştır (Çetinsaya 1999;3, Çetinsaya 2002;769-770).

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE İRAN İLİŞKİLERİ

1920 yılında Türkiye'nin Yunanistan ile harp halinde oluşundan dolayı özellikle Hindistan Müslümanlarının yaklaşımı Ankara Hükümeti'nin Müslüman dünyası ile ilişkilerini sıcak tutmuştur. Bu sıcak yaklaşım çerçevesinde Afganistan coğrafyasına kadar olan bölgede diplomatik faaliyetler için çaba harcanmıştır. Ankara'nın İran ve Afganistan başta olmak üzere bölgeyle yakın ilişkiye girmesindeki asıl amaç; İngiltere'nin bu ülkedeki menfaatlerine zarar vermek ve engel olmak olsa da Ankara'nın yaklaşımına İran itidalli yaklaşmıştır (Türkdoğan 2000;297, Özgiray 1995: 687). Ancak buna rağmen Türkiye, bölgede İran'la istediği ilişkileri tam olarak gerçekleştirememese de, ikili ilişkileri gerginleştirmemeye aksine ortak düşman algısı yaratmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Ocak 1921 tarihinde Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile yaptığı görüşmede Mustafa Kemal, dönemin İran hükümetiyle alakalı olarak;

"Biz, İran'la dostluk münasebetleri içindeyiz... Osmanlı Hükümeti'nin önceki elçilik personeli Tahran'da kalmıştır. Elçinin kendisi, gerçekten kaçtı; fakat onun sekreteri ve bütün kadrolar Ankara Hükümeti'ne bağlılıklarını açıkladılar. Onlar aracılığıyla İngilizlerin bütün baskılarına rağmen bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını"

bildiren Tahran Hükümeti ile şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz.” (Cin 2007;56)

sözleriyle bu amaca vurgu yaparken ilişkileri belirli bir düzeyde tutmayı planlamıştır.

Milli Mücadele yıllarında, Ankara Hükümeti ile İran arasındaki ilişkiler bölgenin Arap unsurlarıyla ilişkilerine oranla daha dengeli, kontrollü ve mesafeli bir seyir takip etmiş karşılıklılık esasına göre hareket edilmiştir. Bu çerçevede İran Hükümeti'nin Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermek istemesi üzerine, buna karşılık İran Hükümeti nezdinde bir sefir veya müessil gönderilmesi ve konsolosluklar hediye edilmesi kararlaştırılmıştır (BCA: 30.18.1.1/3.26.20). Ankara Hükümeti, aradaki mesafenin kapatılması için ilk adımı atarak, İran'la ilişkilerin geliştirilmesini istemiştir. Ancak o dönemde hem denge politikalarının bir gereği hem de rejim değişikliğinin getirdiği etkileşim ve endişeden dolayı Sovyet Rusya tarafından hararetle desteklenen ve İngiliz emperyalizmine karşı Moskova-Kabil-Tahran arasında cephe oluşturulmasını öngören proje çerçevesinde imzalanan ikili anlaşmalar, dört ülkeden sadece Türkiye ve İran arasında imzalanmamıştır (Kürkçüoğlu-Fırat 2001;204).

İran milli mücadele döneminde Ankara Hükümeti'ne karşı mesafeli siyaset izlediği ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlerde Türkiye-İran arasında sorun olan en önemli konu iki ülke sınırındaki Kürt aşiretlerinin sebep oldukları ayaklanmalar olmuştur. Özellikle bölgedeki en nüfuzlu Kürt lideri olan Simko (Çetinsaya 2000;772, Bruinessen 1992;225-231)'nın sınırda çıkarıldığı sorunlar iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur. Türkiye sınırları içerisinde aldığı lojistik destek ile bölgede ağırlığını iyice hissettiren Simko'nun faaliyetlerinden rahatsız olan İran, sorunun çözümü ve Aşiretin faaliyetlerinin kontrol altına alınması için Türkiye ile bir dizi görüşmelerde bulunmuştur (BCA, 30.10.0.0.0/260.753.6). Bu görüşmeler sürecinde aşiret reisi Simko'nun İngiltere ile olan gizli ilişkilerini tespit edilmesinden dolayı Türkiye Simko ve aşireti üzerine tedbirlerini arttırmış, bu sayede desteği kesilen Simko üzerine harekete geçen İran kısa sürede Simko'yu yenmiş, Simko da Irak'ta Şeyh Mahmut'a sığınmıştır (Sarhan 1996; 475, 591,831).

İkili ilişkilerdeki mesafeli tutum ve aşiretlerin rahatsızlık veren faaliyetlerine rağmen 1920'lerin ilk yarısında iki komşu ülkenin dış politika amaçları ve çıkarları örtüşmüştür. 1921 yılı başlarında Rıza Han hükümet darbesi yaparak İran'daki siyasi belirsizliğe son vermiş, önce ordu komutanı ve milli savunma bakanı, daha sonra başbakan olarak İran'ın iç ve dış politikasında söz sahibi olmuştur. Tam bağımsızlıkçı, dini veya mezhebi önyargılardan arınmış bir rejimi öngören iki liderin de ortak düşmanı İngiltere, kısa vadeli dostu Sovyet Rusya olmuştur. Bu süreçte İran Eğitim Bakanı Mümtaz-ül-devle başkanlığında bir İran heyetinin 1922 yılının Haziran ayında Ankara'ya gelmesiyle ilk resmi temas gerçekleşmiştir. Mümtaz-ül-devle bir gazeteye verdiği demeçte, *“iki ulus arasındaki kardeşlik bağlarının,*

son zamanlarda daha güçlü bir biçime geldiğini; bundan böyle her iki ulusun felaket ve mutluluklarını karşılıklı olarak birlikte paylaşacaklarını” söylemiş ancak, söz konusu temaslarda beklenen başarı sağlanamamıştır (Hâkimiyet-i Milliye 18 Haziran 1922, Sonyel 1991:2).

İran heyetinin ziyarete karşılık olarak bir Türk heyeti de İran’a resmi ziyarette bulunmuş, karşılıklı ziyaretler sonucunda İran ve Türkiye arasında karşılıklı büyükelçiler atanmıştır. Ankara’daki Sovyet temsilcisi Aralof’un 7 Temmuz 1922 tarihinde İran elçisi Mümtazüddeve’nin şerefine verdiği ziyafette Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında

“Efendiler! İran Devleti Aliyesi, İran milleti muhteremesi, hakikaten şark muvazene-i umumiyesinde fevkalade haiz-i ehemmiyet bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştır. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi. Fakat ben yakinen bilirim ki, İran milliyetperveranı pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Şimdiye kadar Devleti Aliye-i Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devleti Aliye-i İran arasındaki münasebatını İranlıların ve Türkiye halkının ciddi temayüllerine mutabık tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye’nin başında bulunanlar ayrı adamlar değildir. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil bütün şark milletleri müstefiz olacaktır.” (Hâkimiyet-i Milliye 9 Temmuz 1922)

diyerek geçmişten gelen mesafeli politikaların yerini daha yakın ilişkilerin alacağını bunun da ortak kaygıları olan hükümetler ve halklar tarafından yapılacağını ifade etmiştir.

RESMİ İLİŞKİLER SÜRECİNİN BAŞLAMASI

Ankara Hükümeti’nin ilk büyükelçisi Muhittin Akyüz, 1922 Sonbaharında göreve atanmıştır. İlişkilerin samimi bir düzeyde gelişmesiyle iki halk ve yönetim arasında karşılıklı jestler yapılmıştır. 14 Ocak 1923 tarihli Tahran Sefiri Muhittin Paşa’nın raporuna göre gerek İran halkının gerekse İran Hükümeti’nin Mustafa Kemal Paşa ve Türk hükümeti lehinde nümayişler yapmıştır (BCA; 30.10.0/260.152.5). 7 Şubat 1923’de Tahran’a ulaşan ve törenle karşılanmış olan Muhittin Akyüz, 22 Şubat 1923’te Ahmet Şah’la yaptığı görüşme sırasında Şah’a itimatnamesini sunduktan sonra konuşmasında:

“Zatı mülükanelerinin perverde buyurdıkları hissiyat-ı muazzezeyi İslamiye ve milliye hasebiyle Hükümet-i milliyemin tevdi eylediği vazifeyi kudsiyenin ifasında taraf-ı Haşmetanelerinden ve Hükümet-i seniyelerinden her türlü muvanete mazhar olacağımı ümit eylemekteyim. Türkiye’nin en muazzam İslam komşusu bulunan Devlet-i Aliye-i İraniye’nin bitevfiki teala suret-i daimede naili saa-

det ve şevket olması temenniyat-ı kalbiyesini tekrar ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Reis-i Muhteremi Başkumandan Gazi Müşir Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin hissiyat-ı ihtiramkaranelerini Huzuru şehingahilerine arz ve takdim ile kesbi şeref ve mefharet eylerim.” (Şimsir 2001;417)

sözleriyle iki ülke arasındaki ilişkiler hakkında Türkiye ve Mustafa Kemal'in düşüncelerinden hareketle ilişkilerin gelişmesinin önemine değinmiştir. İran Şahı da Muhittin Akyüz'ün nutkundan sonra Ankara Hükümeti'nin Tahran'a Büyükelçi atamasından dolayı duyduğu büyük memnuniyeti ifade etmiştir.

Muhittin Akyüz'ün daimi büyükelçi olarak Tahran'a atanmasının akabinde, O daha göreve başlamadan İran Hükümeti Aralık 1922'de İstanbul sefirini Ankara'ya atamak istemiş bu da krize sebep olmuştur. Hariciye Vekâleti vekili Hüseyin Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bir raporda İran'dan gönderilen telgrafta bulunan Osmanlı Hükümeti unvanının kabul edilemeyeceğini ve adı zikredilen sefirin, İstanbul Hükümeti nezdinde görev yapan sefir olduğu bildirilmiştir (Şimsir 2001;415-419). İtimatname geçeni “Osmanlı Hükümeti” unvanının düzeltilmesi ve sefirin Ankara Hükümeti nezdinde görevlendirilmesi, şeklinde yazının düzeltilmesi gerektiği İran'a hatırlatılmıştır. Görüşmeler sonucunda Mümtazüddeve Ankara'ya sefir olarak atanmıştır (Vakit 5 Temmuz 1922).

İran ile ilişkilerde itimatname krizi gibi sorunlar yaşanmış ise de her iki ülke ilişkileri daha fazla gerginleştirmemek için azami hassasiyet göstermiştir. Resmi düzeyde ikili anlaşmalar yapılmaya devam edilmiş, bu çerçevede İran Hükümeti'nin isteği üzerine İran'ın Trabzon'da konsolosluk bulundurması (BCA; 30.18.1.1/6.36.8.) ve Trabzon ile Tebriz arasındaki transit ticaretini kolaylaştırmak için Trabzon ile Erzurum'daki askeriyeye ait depolar Gümrük idaresine teslim edilmiştir (BCA; 30.18.1.1/11.47.11.). 1923 yılları ile 1925 arası İran'la mevcut ilişkilerde her iki devlet de birbirlerine hem kuşku hem de sempatiyle bakmıştır. Mustafa Kemal'in 16-17 Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilere verdiği mülakat, o dönem Ankara Hükümeti'nin İran'a bakışını özetler niteliktedir. Mustafa Kemal verdiği bu mülakatta;

“İran ile resmi münasebetlerimiz billurlaşmış değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran'da hâkim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa'da firari bir haldedir ve İran dâhilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle seçilmiş mebuslardan meydana gelen bir meclis vardır ve onlara dayanan ve fakat birbirini anlamayan insanlardan meydana gelmektedir. Harbiye Nazırı olan Rıza Han'ın ne yapacağı belli değildir. Ancak İran'ın bizimle sıkı ve samimi ve özel münasebetleri diyebilirim ki Rıza Han vasıtasıyladır. Belki geçende gördünüz, bana yaverini göndermiştir. (Salar Nizam Han) Rıza Han'ın yaveri vaktiyle İstanbul'da tahsil etmiş, akıllı bir adamdır. Onunla bazı gizli konuşmalar yaptık. Fakat görüldüğüne göre onlar

bizden istifade teminine yönelik bir hareket takip ediyorlar. Biz onlara top verelim, cephane verelim ve başka yardımlar yapalım. Buna karşılık her emrimize amade olarak ve icap ederse, Irak harekâtını yapmak için hemen hareket edeceğini söylüyor.” (Hâkimiyet-i Milliye 17 Ocak 1923)

sözleriyle İran’daki rejimin akıbeti konusundaki belirsizliğe değinerek bir noktada ilişkilerin kontrollü olmasının sebebini açıklamıştır. Mülakattan anlaşılacağı üzere; İran’da ırk birliğinin olmaması, ülkeye kuzeyden ve güneyden gelen siyasi tazyiklerin İran devletinin toprak bütünlüğünü parçalayabileceği ihtimalinden dolayı İran’ın siyasi varlığının korunması gerçeği Türkiye’nin bölgedeki çıkarları için gereklilik arz ettiğinden Türkiye bu dönemde İran ile dostluk ilişkilerinin kurulmasının faydalı olacağını düşünmüştür.

Rıza Han da Harbiye Nazırı olduğu bu dönemde Ankara Hükümetine kuşkuyla bakmakla birlikte Türkiye’deki gelişmeleri yakından takip etmiş Lozan Barış Andlaşması’nın imzalanmasından sonra gönderdiği telgrafta Türkiye’nin büyük fedakârlıkları sayesinde yapılan şerefli sulhtan dolayı en samimi duygularını bildirmiştir (Şimşir 2001;429). Karşılıklı menfaatlere de dayalı olan bu samimi siyaset her alanda desteklenmiş hatta 12 Aralık 1923 tarihinde alınan bir kararla; Türkiye’de sık sık kullanılan “Acem” tabirinin İranlıları rencide etmesinden dolayı resmi ve edebi yazışmalarda kullanılması yasaklanmıştır (BCA; 51.0.0.0/65.18).

Türkiye’de Cumhuriyet ilan edilmesi İran’da aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış İran’da da aynı değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir. Ancak Türk hareketinin siyasetle dini birbirinden ayıran özelliği İran’ın tutucu orta sınıfları arasında kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuş hatta devletin dinsizleşmesi olarak algılanmıştır. Mustafa Kemal’den sonra Rıza Han cumhuriyetçi bir hareket başlatmışsa da 1924 baharında güçlü bir direnişle karşılaşmış gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayarak Kum şehrinde yayınladığı bir bildiriyle cumhuriyet idaresine karşı olduğunu ilan etmek zorunda kalmıştır (Yann 1990;84).

Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, 12 Haziran 1925 günü Öğretmenler Cemiyeti Kongresinde yaptığı konuşmada İran’daki hareketin başarısız olması hususunda,

“Şimdiki İran’da bir cumhuriyet hareketinde hiç kimsenin muvaffak olmasına imkân yoktur. Çünkü orada Türk Cumhuriyeti’nin dayandığı aydın subay zümresi, Tıbbiyemizin, muallim mekteplerimizin, Darülfünun şubelerinin ve Tanzimat’tan beri vücuda gelen bütün mekteplerimizin yetiştirdiği şuurlu, müdrük nesiller yoktur; bu nesiller olmasaydı, Türkiye’de cumhuriyet hareketi yapılabilir miydi?” (Söylev ve Demeçler 1997;43-45) yorumunu yaparak İran’da cumhuriyetin zihni altyapısının yokluğuna vurgu yapmıştır.

SINIR SORUNLARI VE AŞİRETLERİN FAALİYETLERİ

Türkiye, daha kuruluş aşamasındaki yeni İran yönetiminin, Irak gibi İngiliz sömürgesi olmasını istemediğinden Rıza Şah'ın iktidara gelmesini desteklemiştir. Bu arada bölgede oluşabilecek herhangi bir gelişmeye hazırlıklı olabilmek amacıyla 1924 yılında, Nasturi isyanının çıktığı ve Şeyh Sait isyanının öncesi, koşulları çok zor olan bir dönemde sınıra yüz bin dolayında Türk askeri yığınağı da yapmıştır. Musul'u elde bulundurmaya öncelikli bir hedef haline getirmiş olan İngiltere, bir karşı hareket olarak bölgedeki etnik yapıyı harekete geçirmek için faaliyetlere girişmiş ve Türk-İran sınırını içinden çıkılmaz bir sorunlar yumağı haline getirmiştir (Arslan 2003;37-38). Musul uyuşmazlığı sırasında Türk-İran sınırı bölgesinde yaşayan bazı aşiretlerin bölgede baskınlar yapmaları Türk ve İran hükümetlerinin karşılıklı itham ve protestolarına sebep olmuştur. 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Said isyanı sırasında bazı Kürt aşiretleri Türkiye'nin hâkimiyetini tanımadıklarını ilan ederek isyan etmiş, Ağrı Dağı'nın sarp bölgelerine sığınarak veya İran topraklarına da kaçarak kontrolü güç bir problem haline gelmiştir. Bu gelişmeler üzerine Türkiye ve İran, iki ülke arasında sık sık uyuşmazlıklara ve gerginliklere neden olan mevcut sorunları çözmek için harekete geçmiş yapılan görüşmeler neticesinde ilk resmi antlaşma olan 22 Nisan 1926 tarihli Emniyet ve Muhadenet Muahedesi (Dostluk ve Güvenlik Antlaşması) imzalanmıştır (BCA; 30.18.1.1/19.34.3.; Soysal 2000;274-278). Antlaşma sonrası dönemde iki ülke arasında bir yakınlaşma olmuş ise de sınır sorunları kesin olarak çözümlenememiş ve sınır olayları bundan sonra da sürmüştür (Şimşir 2001;441-446).

1926 Mayısında Ağrı ve civarında başlayan isyanlar ilişkilerin tekrar gerilmesine sebep olmuş hayvan hırsızlığı yapan Yusuf Taşo ve avanesinin sık sık askerden kaçarak İran'a kaçması ve oradan destek görmesi yeni bir sorun ortaya çıkarmıştır (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1992;229-236). Türkiye, sınır tecavüzlerinin artması üzerine bölgede huzur ve güvenliğin sağlanamaması nedeniyle İran Hükümeti'nden sınırların tespiti ve güvenliğinin sağlanması için girişimde bulunmasını talep etmiştir (BCA; 30.10.0.0./261.755.18). Bu talep üzerine iki taraflı kurulan komisyonlar konu üzerinde müzakereler yapmış 1931 yılında sınır üzerine komisyon görüşmelerinin sürdüğü sırada yine İran'dan Türkiye'ye girmiş olan göçerlerin sınır dışına çıkarılmasıyla, kısa süre sonra komisyonlar iki ülkenin sınırı konusunda anlaşmaya varmışlardır (BCA; 30.10.0.0./261.757.24). Türkiye konuya gösterdiği hassasiyeti belirtmek üzere Dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Hüsrev Gerede'yi Tahran'a göndermiş, görüşmeler sonucunda 25 Ocak 1932 tarihinde "Türkiye İle İran Hudut Hattının Tayinine Dar İtilafname" ve diğer uzlaşma ve hakem anlaşmaları imzalanmıştır (BCA; 30.10.0.0./230.547.9, Gerede 1952;199-207, Soysal 2000;420-426).

BARIŞ SÜRECİ VE SADABAD PAKTI

Resmi antlaşmalarla başlayan iki ülke arasındaki gelişmeler İran şahı Rıza Pehlevi'nin 1934 yılındaki ziyareti ile yumuşama ve barış sürecine girmiştir (Vakit 16 Haziran 1934). Ziyarete gelen İran Şahına Uçak hediye edilmiş ziyaret planlandığından daha uzun sürmüştür (BCA; 30.18.1.2/46.45.13). Ziyaret süresince Rıza Pehlevi'nin şerefine opera gösterisi (Cumhuriyet 19 Haziran 1934) düzenlenmiş, modernleşme üzerine sohbetler yapılmıştır (Bozdağ 1999;94, Akşin 1991;196, İnönü 1987;267-268). Rıza Pehlevi'nin ılımlı siyasetiyle resmi belgelerde ve antlaşmalarda "Pers", "Persian" tabirinin yerine "İran" veya "İranien" tabirinin kullanılmasına resmen karar verilmiştir (BCA; 30.10.0.0/261.759.20).

Türkiye ile İran arasındaki dostluk ve yakınlaşma yabancı basınında dikkatini çekmiş, Evening Standard gazetesinde yayınlanan bir makalede Türkiye ile İran arasındaki demiryolu bağlantısının bölgede yen bir dönemi başlattığı ve bu yakınlaşmanın dengeleri değiştirebileceği ifade edilerek Irak-İran arasındaki sorunlara değinilmiştir (BCA; 30.10.0.0/261.759.12). Yine bölgede yayın yapan Paletsine Post Gazetesi de aynı konuya değinerek "*İran Şahı'nın Türkiye'yi Ziyareti Irak'ta Endişe Uyandırıyor*" manşetini atmıştır (BCA; 30.10.0.0/261.759.09).

İki ülke arasındaki ilişkilerin en üst noktaya ulaştığı bu dönemde, Mussolini'nin Doğu Akdeniz bölgesinde yayılmacı bir siyaset izlemeyi sürdürmesi, ikili dostlukların ortak bir işbirliğine dönüştürülmesinin gerekli olduğu kanaatini doğurmuştur. İtalya'nın, Milletler Cemiyeti sistemini ihlal ederek Habeşistan'a karşı fiili tecavüze girişmesi (Cumhuriyet 04 Ekim 1935; Vakit 20 Ekim 1935), Türkiye'yi Doğulu devletlerle bir Pakt çerçevesi içinde münasebetler kurmaya sevk etmiştir. 1930 yılında bağımsızlık sürecine giren Irak da, iki güçlü komşusu İran ve Türkiye'yle yakınlaşmak istemiş bu amaçla Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuş ve bu ziyaret sonrası iki ülke arasında alt seviyede devam eden bir görüşmeler dizisi başlamıştır (Cumhuriyet 7 Temmuz 1931; Vakit 10 Temmuz 1931). 15 Ocak 1933'de İran-İrak arasındaki süreli sınır güvenliği anlaşması görüşmeleri başlamıştır (BCA; 30.10.0.0/259.741.27).

Bu sırada bölge için önemli bir sorun olan İran-Afganistan sınır anlaşmazlığının ise Türkiye'nin hakemliğinde çözülmesine karar verilmiş (BCA; 30.10.0.0/261.759.19). Türkiye'nin hakemliği ile iki komşu ülke arasındaki sınır sorunları çözülmüştür (BCA; 30.10.0.0/261.760.9).

Bölgesel sorunların çözüme kavuşturulması sürecinde dengeleri gözetilen İngiltere 16 Mayıs 1935'te uzun zamandan beri İran ile arasında sorun olan Basidü ve Hengam adalarını İran'a devretmiştir (BCA; 30.10.0.0/261.760.3). Bu tutuma rağmen bölgedeki üç devlet arasındaki yapılacak ortak anlaşmaya İngiltere'nin katılmama kararı alması üzerine dengeler gözetilerek Sovyetler Birliği'nin de katılmaması talep edilmiş Sovyetler Birliği de durumu göz önüne alarak yapılacak antlaşmaya engel çıkarmayacağı garantisini vermiştir (Soysal 1997;330-331). Bunun üzerine, Türkiye, Irak ve İran yapılacak antlaşma

metni üzerinde anlaşmış ve taraflarca antlaşma metni 2 Ekim 1935'te Cenevre'de parafe edilmiştir (BCA; 30.10.0.0/261.760.10). Cenevre'de parafe edilen bu antlaşma çerçevesinde, Türkiye ve İran arasında gelişen ilişkiler Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Antlaşması, İkamet Antlaşması, Suçluların iadesi ve Adli Müzaheret Antlaşması, Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Antlaşma, Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Antlaşma, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması, Hava Seyriseferi Antlaşması, Baytari Antlaşması, Trabzon-Tebriz-Tahran Transit Yolu Antlaşması gibi imzalanan birçok antlaşmayla olumlu bir şekilde sonuçlanmıştır (bk. Soysal 2000).

Türkiye-İran ve Irak arasında Cenevre'de görüşülen antlaşma metninin, doğrudan imzalanmayıp önce parafe edilmesi, Irak hükümetinin Irak-İran sınır uyuşmazlığı (Şattülarap sorunu) konusunda Bağdat'ta sürdürülen görüşmelerde daha bir sonuca varılamadığını öne sürmesinden kaynaklanmıştır. Antlaşmanın imzalanmasının önünde duran tek engel olan İran-İrak arasındaki Şattülarap sorunu ise, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in çabalarıyla, iki ülke arasında Tahran'da 4 Temmuz 1937'de imzalanan antlaşma ile ortadan kaldırılmıştır (Soysal 1997;331-332). Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras şerefine Tahran'da verilen ziyafette İran Dışişleri Bakanı B. Samiy arasında karşılıklı samimi nutuklar verilmiştir (Vakit, 04 Temmuz 1937).

Antlaşmanın imzalanması için bir engel kalmayınca, 8 Temmuz günü Tahran'da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın Dışişleri Bakanları arasında, "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran arasında Saldırmazlık Antlaşması" imzalanmış (Cumhuriyet 9 Temmuz 1937) anlaşma Milletler Cemiyeti'nde tescil edilmiştir (Vakit 10 Temmuz 1937). Rıza Şah'ın "sadabad" adlı yazlık sarayında imzalandığı için "Sadabad Pakti" olarak da bilinen bu antlaşma 10 maddeden oluşmuştur (Vakit 11 Temmuz 1937).

Antlaşmanın giriş bölümünde dostluk isteyen antlaşmaya taraf devletlerin Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde Yakın Doğu'da barış ve güvenliği sağlamak ve böylece genel barışa yardımcı olmak amacını güttükleri belirtilmiştir. Antlaşmanın, 1. maddesinde, tarafların birbirlerinin içişlerine karışmayacakları, 2. maddesinde ortak sınırların dokunulmazlığına saygı gösterecekleri, 3. maddesinde ortak çıkarların söz konusu olduğu uluslararası uyuşmazlıklarda birbirlerine danışacakları, 4. maddesinde birbirine karşı ne tek başlarına, ne de başka devletlerle birlikte saldırıya geçemeyecekleri belirtilmiştir. Antlaşmanın, 5. maddesinde bir saldırı durumunda saldırıya uğrayan devletin kendini savunmak için önlemler alması doğal olmakla birlikte, sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bildirilmesi gerektiği, 6. maddesinde taraflardan biri antlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlete karşı saldırıya geçerse, taraflardan birinin, bir ön bildirimde bulunmaksızın antlaşmaya son verebileceği kabul edilmiştir (Cumhuriyet 11 Temmuz 1937). Antlaşmanın, 7. maddesinde taraflar, kendi sınırları içinde öteki tarafın kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak ya da hükümet rejimini

bozmak amacıyla silahlı çeteler, gruplar ya da örgütlerin kurulmasını ve onların eyleme geçmelerini engellemeyi; 8. maddesinde taraflar aralarında çıkabilecek uyuşmazlıkları 1928 tarihli Briand-Kellogg Antlaşması çerçevesinde savaşa başvurmadan barışçı yollarla çözülmesini 9. maddesi de tarafların Milletler Cemiyeti Yasası ile üstlendikleri yükümlülüklerinin bu antlaşmayla kabul edilen hiçbir madde ile kısıtlanmamasını içermiştir. Antlaşmanın son maddesinde ise, antlaşmanın süresi, onayı, yürürlüğe girişi ve Milletler Cemiyeti Sekreterliği'ne tescili yöntemleri hükme bağlanmıştır. Bu maddeye göre, antlaşmanın süresi beş yıldır ve bu sürenin bitiminden altı ay önce tarafların birisince antlaşmaya son verildiği bildirilmedikçe yeniden beş yıl için yürürlükte kalacağı, bunun daha sonraki dönemler için de geçerli olacağı yazılıyordu (Vakit 11 Temmuz 1937).

Bu sırada 1 Aralık 1937'de Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan, İran ve Irak arasında düzenlenen Ademi Tecavüz Antlaşması'nın onaylanmış (BCA 30.18.1.2/80.98.13) Sadabad paktı da TBMM'de 14 Ocak 1938 günü onaylanarak, antlaşmaya taraf olan diğer devletlerin de onayından sonra 25 Haziran 1938 günü yürürlüğe girmiştir (Berke 1998;136).

Sonuç olarak 1920 yılından itibaren Anadolu'da başlayan milli mücadele yeni bir devlet yapısını doğurmuş aynı süreç İran tarafından da yakından takip edilmiştir. Coğrafi sebeplerden dolayı birbirlerini etkileyen iki ülke arasında benzer inkılâp çabaları yaşanmıştır. Bunun yanında tarihten gelen mücadele de göz ardı edilmemiş her iki devlet kontrollü bir politika izlemiştir. Bölgede değişen dengeler sorunların çözümünde de başlıca etkenlerden olmuştur. Sadabad Paktı'nın imzalanması hem her iki devletin resmi çevrelerinde hem de basında olumlu karşılanmıştır. Dört ülkenin devlet başkanı tarafından karşılıklı gönderilen telgraflarda Sadabad Paktı'nın Orta Doğu'da barışın devamı için zaruri olduğu belirtilmiştir.

Sadabad Paktı Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan uluslararası sistemin devamını savunan anti-revizyonist devletler özellikle İngiltere tarafından da olumlu karşılanmıştır. Türkiye ise yapılan bu antlaşmayla doğu sınırlarını güvenlik altına almış, aynı zamanda aşiretlerin yarattığı sorunlardan dolayı ortaya çıkan sınırların belirsizliği durumunu da çözüme kavuşturmuştur. Böylece Türkiye, Batı'da Balkan Antantı Doğu'da Sadabad Paktı'nın kurulmasını sağlayarak, yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde sınırlarını güvenlik altına almıştı. Gerçekte Sadabad Paktı, Balkan Antantı gibi bir ittifak antlaşması olmasa da herhangi bir saldırıya karşı caydırıcı niteliği taşımıştır. Sadabad Paktı aynı zamanda bölgede imzalanmış ilk dayanışma antlaşması olmuş Afganistan'ın da dâhil olmasıyla Ege Denizi'nden Basra Körfezi ve Himalayalara kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi; 30.18.1.1/3.26.20.

BCA; 30.10.0.0/260.753.6

BCA; 30.10.0.0/260.152.5

BCA; 30.18.1.1/6.36.8.

BCA; 30.18.1.1/11.47.11.

BCA; 51.0.0.0/65.18

BCA; 30.18.1.1/19.34.3

BCA; 30.10.0.0/261.755.18

BCA; 30.10.0.0/261.757.24

BCA; 30.10.0.0/230.547.9

BCA; 30.18.1.2/46.45.13

BCA; 30.10.0.0/261.759.20

BCA; 30.10.0.0/261.759.12

BCA; 30.10.0.0/261.759.09

BCA; 30. 10.0.0/259.741.27.

BCA; 30.10.0.0/261.759.19.

BCA; 30.10.0.0/261.760.9.

BCA; 30.10.0.0/261.760.3.

BCA; 30.10.0.0/261.760.10.

BCA; 30.18.1.2/80.98.13

Hâkimiyet-i Milliye, 9 Temmuz 1922.

Hâkimiyet-i Milliye, 17 Ocak 1923

Cumhuriyet, 7 Temmuz 1931;

Cumhuriyet, 19 Haziran 1934

Cumhuriyet, 04 Ekim 1935;

Cumhuriyet; 9 Temmuz 1937

Cumhuriyet, 11 Temmuz 1937

Vakit, 10 Temmuz 1931

Vakit, 16 Haziran 1934

Vakit, 20 Ekim 1935

Vakit, 04 Temmuz 1937

Vakit; 10 Temmuz 1937

Vakit; 11 Temmuz 1937

Vakit; 11 Temmuz 1937

Kitap ve Makaleler

- AKŞİN, Aptülahat, (1991), *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara.
- ARMAOĞLU, Fahir, (1995), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara.
- ARSLAN, Esat, (2003), *Türk Dış Politikasında Ödün değil, Uzlaş*, Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*; (1997), C: III, Ankara.
- BERKE, Hasan, (1998), *Türkiye'nin Dış Politikası 1923-1939*, İstanbul
- BOZDAĞ, İsmet, (1999), *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, İstanbul
- BRUINESSEN, Martin Van, (1992), "Kürt Aşiretleri ve İran Devleti; Simko Ayaklanması", *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul.
- CİN, Barış, (2007), *Türkiye-İran Siyasi ilişkiler (1923-1938)*, İstanbul
- ÇETİNSAYA, Gökhan, (1999), "Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası İran Özel Sayısı*, V/3. Ankara.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, (2002), "Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri", *Türkler*, C.17, s.769-770, Ankara.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, (2000), "Milli Mücadele'den Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri, 1919-1925, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:XVI, S:48, Kasım, s. 772, Ankara.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*; (1992), İstanbul.
- EREDE, Hüsrev, (1952), *Siyasi Hatıralarım I: İran*, İstanbul.
- NÖNÜ, İsmet, (1987), *Hatıralar*, İstanbul.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer, -Melek, Fırat, (2001), *Türk Dış Politikası*, İstanbul.
- ANSFIELD, Peter, (1975), *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul.
- ÖZGİRAY, Ahmet, (1995), "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI/33.
- SARAY, Mehmet, (1999), *Türk-İran İlişkileri*, ATAM yayını, Ankara.
- SARIHAN, Zeki, (1996), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV, Sakarya Savaşından Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*, Ankara.
- SONYEL, Salahi, (1991), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II Ankara.
- SOYSAL, İsmail, (1997), "1937 Sadabad Paketi", *Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç*, Sempozyumda Sunulan Tebliğler, s. 330-331, Ankara.
- SOYSAL, İsmail, (2000), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N., (2001), *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. II, Türk Tarih Kurumu yayını,
- TÜRKDOĞAN, Berna, (2000), *Atatürk Dönemi Türkiye Devleti'nin Dış Politikası*, Ankara.
- UÇAROL, Rifat, (1985), *Siyasi Tarih*, İstanbul.
- YANN, Richard, (1990), *Kemalizm ve İslam Dünyası*, İstanbul.